

महात्मा गांधीजीचे शैक्षणिक विचार आणि नई तालिम शिक्षण योजना

प्राचार्य, डॉ. मारुती शिवराम माने

अध्यापक महाविद्यालय (बी.एड.) नायगाव, ता. नायगाव (खैर), जि. नांदेड महाराष्ट्र, भारत

Corresponding author E-mail: marutimane1973@gmail.com

Received: 13 October, 2023 | Accepted: 25 October, 2023 | Published: 26 October, 2023

प्रस्तावना

गांधीजीनी एकादश (अकरा) व्रतांचा स्वीकार केला होता. ती पुढीलप्रमाणे. अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रम्हचर्य, अपरिग्रह, शरीरश्रम, आस्वाद, सर्वत्र भयवर्जन (निर्भयता), सर्वधर्म सामान्ताव्य (सर्वधर्म समभाव), स्वदेशी, स्पर्शभावना (अस्पृश्यतेचा त्याग). निर्भयता या तत्वाला गांधीजी आधारभूत मानत. त्यांच्यामते निर्भयतेमुळेच इतर तत्वांचे पालन करता येऊ शकते.

महात्मा गांधींच्या अहिंसक आंदोलनाने प्रभावित होऊन "असा हाडामासाचा माणूस या भूतलावर होऊन गेला यावर पुढच्या पिढ्यांचा विश्वास बसणार नाही", असले गौरवोद्गार प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ अल्बर्ट आइन्स्टाईन यांनी काढले होते.

स्वयंपूर्णतेच्या कल्पनेला चालना देणे आणि स्थानिक संसाधने आणि पारंपारिक कौशल्यांचा वापर करण्यास प्रोत्साहन देणे.

अस्पृश्यता निर्मूलन आणि दलितांच्या उत्थानासाठी (पूर्वी "अस्पृश्य" म्हणून ओळखले जाणारे) अभियान.

शिक्षणासाठी वकिली करणे आणि मूलभूत साक्षरता आणि संख्या कौशल्यांच्या महत्त्वावर जोर देणे.

"सर्वोदय" (सर्वांसाठी कल्याण) या कल्पनेचा प्रचार करणे आणि न्याय्य आणि न्याय्य समाजाच्या निर्मितीसाठी कार्य करणे.

महिलांच्या हक्कांसाठी वकिली करणे आणि त्यांच्या सक्षमीकरणासाठी काम करणे.

गांधींच्या सामाजिक कार्यांच्या पद्धती अहिंसा आणि सत्याग्रह (सत्य शक्ती) च्या तत्वांवर आधारित होत्या आणि त्यांचा सामूहिक कृती आणि शांततापूर्ण प्रतिकाराद्वारे सामाजिक बदल घडवून आणण्यासाठी व्यक्तींच्या शक्तीवर विश्वास होता. त्यांच्या कल्पना आणि पद्धती जगभरातील सामाजिक कार्यकर्ते आणि कार्यकर्त्यांना प्रेरणा देत आहेत.

गांधीजीचे शैक्षणिक विचार

शरीर स्वच्छता, शाळेची स्वच्छता, परिसराची स्वच्छता यांचा अभ्यासक्रमात समावेश असलाच पाहिजे यावर गांधीजी ठाम होते. श्रमाला प्रतिष्ठा प्राप्त होण्यासाठी आश्रमातील शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना काही कष्टाची कामे करावी लागत असत, हा गांधीजींच्या मूल्यशिक्षणाचा एक भाग होता. गांधीजी स्वतः शारीरिक कष्टाची कामे करीत असत.

गांधी म्हणाले, "शिक्षणाचा अर्थ असा आहे की, बालक आणि मनुष्य-शरीर-मन आणि आत्मा यांच्यातील सर्वोत्कृष्ट गोष्टीतून बाहेर काढणे. साक्षरता म्हणजे शिक्षणाचा शेवट नाही, सुरुवातही नाही. हे एक साधन आहे ज्याद्वारे पुरुष आणि स्त्रिया शिक्षित होऊ शकतात.

शिक्षणाने व्यक्तिमत्त्वाच्या सर्व पैलूंचा सुसंवाद साधला पाहिजे, असा गांधीजींचा आग्रह होता. नैतिक विकास किंवा चारित्र्य विकास हे शिक्षणाचे एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे, असा त्यांचा विश्वास होता. गांधीजींची इच्छा आहे की प्रत्येक मुलाने स्वतःमधील ईश्वरभक्तीची जाणीव करून एक दैवी मानव बनला पाहिजे.

महात्मा गांधींच्या मते, शिक्षण ही एक अशी क्रिया आहे जी केवळ सामाजिक प्रगतीसाठीच नाही तर नैतिक, राजकीय आणि आर्थिक विकासासाठीही आवश्यक आहे. गांधीजींच्या मते, खरे शिक्षण म्हणजे, "बाल आणि पुरुष - शरीर, मन आणि आत्मा यांच्यातील सर्वोत्कृष्ट सर्वांगीण रेखाचित्र."

महात्मा गांधीजींची नई तालीम शिक्षण योजना

महात्मा गांधींनी १९३७ मध्ये त्यांच्या 'हरिजन' या वृत्तपत्रात 'नई तालीम' या नावाने मूलभूत शिक्षण योजना सुरू केली. मूलभूत शिक्षण योजना ६ वर्षांच्या प्राथमिक शिक्षणासाठी, ३ वर्षांच्या निम्न माध्यमिक शिक्षणासाठी आणि ३ वर्षांच्या उच्च माध्यमिक शिक्षणासाठी आहे. या योजनेलाच मुलोधोगी शिक्षण बुनियादी शिक्षण, जीवन शिक्षण या नावाने ओळखले जाते.

महात्मा गांधींनी १९३७ मध्ये एक विशेष शैक्षणिक कार्यक्रम आणला. त्याला वर्धा शिक्षण योजना म्हणून ओळखले जाऊ लागले. ८ ते १४ वयोगटातील सर्व मुलांना त्यांच्या संबंधित स्थानिक भाषेत मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण मिळावे, असा त्याचा उद्देश होता. याला नयी तालीम किंवा नवीन शिक्षण म्हणून ओळखले जाऊ लागले. महात्मा गांधी मूलभूत शिक्षण - त्याची उद्दिष्टे, अभ्यासक्रम, शिकवण्याच्या पद्धती आणि शिस्त याबद्दल अधिक जाणून घेऊया.

शिक्षणाची उद्दिष्टे

गांधीजींची दोन उद्दिष्टे होती: तात्काळ उद्दिष्टे आणि अंतिम ध्येय.

शिक्षणाची तात्काळ उद्दिष्टे

हे आपल्या दैनंदिन जीवनाशी संबंधित आहेत. ब्रेड आणि बटर लक्ष्य. शिक्षणाचा उद्देश प्रत्येक व्यक्तीला आपली उपजीविका करण्यासाठी सक्षम करणे आवश्यक आहे. त्याला स्वतःच्या पायावर उभे राहता आले पाहिजे. शिक्षण हा एक प्रकारचा बेरोजगारीचा विमा असावा.

सांस्कृतिक उद्दिष्ट. सांस्कृतिक उद्दिष्ट भारतीय संस्कृती प्राप्त करण्यावर भर देते. आपल्या पेहरावात, बोलण्याची पद्धत, आचार-विचार यातून आपली संस्कृती दिसून येते. हे एखाद्या गोष्टीला त्यांच्या खऱ्या दृष्टीकोनातून पाहण्यास सक्षम करते.

चारित्र्य ध्येय. त्यांनी चारित्र्य ही नैतिक आणि आध्यात्मिक पैलूसह संपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाची अभिव्यक्ती मानली. गांधींच्या मते, चारित्र्य आणि शुद्धता नसलेल्या चारित्र्याशिवाय शिक्षण चांगले नाही.

परिपूर्ण विकासाचे उद्दिष्ट. परिपूर्ण विकास म्हणजे मुलाचा सर्वांगीण विकास. याचा अर्थ डोके, हृदय आणि हात यांचा विकास - कमी आणि अधिक काहीही नाही.

शिक्षणाचे अंतिम उद्दिष्ट

आत्म-साक्षात्कार हे जीवनाचे तसेच शिक्षणाचे अंतिम उद्दिष्ट आहे. आध्यात्मिक स्वातंत्र्य देवाचे ज्ञान आणि आत्म-साक्षात्कार प्रदान करते. त्यामुळे शिक्षणाने आध्यात्मिक स्वातंत्र्य दिले पाहिजे.

अभ्यासक्रम

गांधीजींनी शिक्षण योजनेत खालील विषय शिकवण्याची सूचना केली.

मूलभूत हस्तकला. शिक्षण हे कलाकेंद्रित असले पाहिजे, असे प्रतिपादन त्यांनी केले. शेती, सूतकाम, विणकाम, लाकूडकाम इत्यादी मूलभूत हस्तकला जीवनाच्या आणि समाजाच्या स्थानिक परिस्थितीनुसार समाविष्ट केल्या पाहिजेत.

मातृभाषा. आईचा अभ्यास केला पाहिजे कारण ती कल्पनांच्या अभिव्यक्तीसाठी आणि संवादासाठी एक प्रभावी साधन आहे.

अंकगणित जीवन परिस्थितीशी संबंधित असावे. दैनंदिन जीवनासाठी हा अतिशय उपयुक्त विषय आहे.

सामाजिक अभ्यास. यामध्ये इतिहास, नागरी भूगोल आणि वैयक्तिक आणि सामाजिक सद्गुणांना चालना देण्यासाठी चालू घडामोडी यासारख्या विषयांचा समावेश आहे.

सामान्य विज्ञान. निसर्ग अभ्यास, प्राणीशास्त्र, शरीरविज्ञान, स्वच्छता, रसायनशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र आणि खगोलशास्त्र यासह सामान्य विज्ञान बुद्धिमान आणि वैज्ञानिक दृष्टीकोन वाढविण्यासाठी शिकवले पाहिजे. चौथी आणि पाचवी इयत्तेतील मुलींसाठी घरगुती विज्ञान जोडले पाहिजे.

संगीत आणि रेखाचित्र. मुला-मुलींमध्ये शिक्षणाची खरी आवड निर्माण करण्यासाठी या विषयांचा समावेश केला पाहिजे.

हिंदुस्थानी जागा. शालेय अभ्यासक्रमात राष्ट्रीय भाषा समाविष्ट करून ती शिकवली जावी.

शिकवण्याच्या पद्धती

कलाकुसरातून शिक्षण. गांधीजींनी यावर जोर दिला की शिक्षण हे काही हस्तकला किंवा उत्पादन कार्याच्या माध्यमातून दिले पाहिजे.

क्रियाकलाप पद्धतीवर भर देणे आणि स्व-अनुभवाने शिकणे. त्यांनी अध्यापन क्षेत्रात कृती पद्धतीवर भर दिला. करून शिकणे आणि स्व-अनुभवाने शिकणे हे खूप प्रभावी आहे, असे प्रतिपादन त्यांनी केले.

सहसंबंध पद्धत. त्यांनी परस्परसंबंधाच्या पद्धतीचा पुरस्कार केला. वेगवेगळ्या विषयांचे शिक्षण हे परस्परसंबंधित ज्ञानाच्या स्वरूपात असले पाहिजे, वेगळ्या विषयांच्या स्वरूपात नाही.

व्याख्यान आणि प्रश्न पद्धती. व्याख्यान पद्धतीचा तसेच प्रश्नपद्धतीचा वापर त्यांनी स्वीकारला.

मातृभाषा हे शिक्षणाचे माध्यम आहे. सर्व शिक्षण मातृभाषेतूनच मिळाले पाहिजे, अशी त्यांची इच्छा होती.

शिस्त

गांधीजींनी आत्म-नियंत्रणाद्वारे शिस्तीचा पुरस्कार केला. आतून उगवणारी ऐच्छिक शिस्त किंवा शिस्त यावर त्यांनी भर दिला. आत्म-शिस्त आत्म-संयम, निर्भयता, उपयुक्तता आणि आत्म-त्यागाच्या शुद्ध जीवनातून उद्भवते. जीवनाच्या अहिंसक आचरणातून ते साध्य होऊ शकते.

शिक्षक

गांधीजींनी प्रतिपादन केले की केवळ योग्य प्रकारचे शिक्षकच शिक्षणाची उद्दिष्टे साध्य करण्यास मदत करू शकतात. त्याच्याकडे ज्ञान, कौशल्य, उत्साह, देशभक्ती, कणखर चारित्र्य आणि विशेष प्रशिक्षण असावे. तो मित्र, तत्त्वज्ञ आणि मार्गदर्शक असावा. त्याला अहिंसा आणि सत्याच्या सामाजिक वृत्ती आणि आदर्शांनी प्रेरित केले पाहिजे. तो सुसज्ज आणि जीवन आणि शिक्षणाच्या उद्दिष्टांसाठी पूर्णपणे जिवंत असावा. त्याला विद्यार्थ्यांमध्ये जो सद्गुण रुजवायचा आहे तो त्याच्याजवळ असला पाहिजे. त्याने स्वतःमधील सद्गुण आचरणात आणले पाहिजेत. तो विद्यार्थ्यांशी मनापासून संपर्क स्थापित करण्यास सक्षम असावा.

निष्कर्ष

आज गांधीवादी शिक्षण अधिक समर्पक आहे. ही संकल्पना जगभरातील आधुनिक शैक्षणिक व्यवस्थेचा केंद्रबिंदू आहे. शिस्त बाहेरून लादू नये असे गांधीजींचे मत होते. समूह, समुदाय किंवा समाजाने विहित केलेले कायदे आणि नियमांचे पालन करण्यासाठी स्वयं-शिस्त किंवा व्यक्तीची आंतरिक प्रेरणा असली पाहिजे.

नई तालीम, किंवा मूलभूत शिक्षण, हे एक तत्त्व आहे जे सांगते की ज्ञान आणि कार्य वेगळे नाहीत. महात्मा गांधींनी या शैक्षणिक तत्त्वावर आधारित त्याच नावाने शैक्षणिक अभ्यासक्रमाचा प्रचार केला.

नई तालीम हा शब्द दोन शब्दांचा संयोग आहे - नई म्हणजे 'नवीन' आणि तालीम - उर्दू शब्द - म्हणजे 'शिक्षण'. १९३७ मध्ये गांधीजींनी नवी तालीम ही संकल्पना भारतात आणली. ग्रामस्वराज्य (गावांची मुक्ती) प्राप्त करणे हे त्याचे उद्दिष्ट होते. थोडक्यात, गांधीजींनी सर्व गावे स्वतंत्र करण्याचे स्वप्न पाहिले; आणि स्वावलंबी.

मातृभाषा शिक्षणासाठी आवश्यक असे माध्यम असा विश्वास या महापुरुषांना होता. महात्मा गांधींच्या स्वप्रातील भारत साकारण्यासाठी हस्त कौशल्याधारित कृषी प्रधान भारताच्या अर्थव्यावास्तेला गती देण्याच्या उद्देशाने निर्माण करण्यात आलेल्या या पद्धतीला "वर्धा शिक्षण पद्धती" असेही संबोधन केले जाऊन एक मुक्त शिक्षण पद्धती म्हणून यांस बघितल्या गेले. भारतीय, धर्म संस्कृतीस अनुसरून असणाऱ्या या यावस्थेचे जसे काही गुण आहेत तसेच काही दोषही आहेत. अर्थात प्रत्येकच व्यवस्था हि एका विशिष्ट कालात निर्माण होत असते आणि कालानुरूप परिवर्तनही त्यात गरजेचे ठरते.

मात्र गांधी यांच्या द्वारा निर्मित या शिक्षण व्यवस्थेचे समकालीन प्रयोजन नष्ट झाले आहे का याचाही विचार शिक्षण विचारवंतानी करावा लागेल. संगणकाच्या या काळात प्रत्येक काम क्लिक वर आधारित आहे मात्र मानवी नितीमुल्यही याच मातीमध्ये मान टाकून मरत असतानाच या पद्धती मध्ये याची काही उत्तरे आहेत का? याचाही शोध घेणे महत्वाचे ठरेल. असो, पण या शिक्षण पद्धतीचा उपयोजन यत्र स्वातंत्र्योत्तर काळातही होतच राहिला. नितीमुल्याधीष्टीत शिक्षण व्यवस्थेचा प्रयास करणाऱ्या कोठारी कमिशनने ही या पद्धतीची सुत्रे प्रमाण मानली.

मग आज जागतिकीकरणाच्या या युगात गांधींची नाई तालीम आज किती प्रासंगिक? आणि कशी? हा जरी एक संशोधनाचा विषय असला तरीही या विषयी चे कुतूहल मात्र लोक माणसात अजूनही जागृत आहे. हल्लीच काही तरुणांनी इयत्ता सातवी पर्यंत हा उपक्रम वर्ध्यात राबून बघितला. मात्र सरकारी धोरणे आणि पालकांची भूमिका यांमुळे मात्र त्यांना हा नाद सोडवा लागला. २१ व्या शतकाच्या या संगणक युगात गांधींचा हा आदर्शवाद वस्तवाच्या धरतीवर कसा योग्य आहे याची मांडणी आजच्या काळाच्या गांधीवादी विचारवन्तांकडून होणे गरजेचे आहे.

एके काळी मुस्लिम आणि लीग च्या लोकांकडून होणाऱ्या विरोधातही या पद्धतीच्या उपयोजनाचा झालेला यत्र आणि तुनुसा गुरी माकाकुची सारख्या जपानी विचारवंतानी त्यांच्या देश्यात नई तालीम रुजऊ पाहत आहेत मात्र स्वातंत्र्य पूर्व राष्ट्रीय शिक्षण पद्धती भारतात मात्र रुजू शकली नाही आणि पर्यायाने इतिहासाच्या विद्यार्थ्यांना परीक्षेच्या गुणांसाठीच हा विषय घोटवा लागू नये याची काळजी घेणे तितकेच गरजेचे ठरले.

शेवटी एवढेच प्रत्येक व्यक्ती आणि व्यवस्था हि आपल्या काळाचे अपत्य असून गांधीही त्यास अपवाद नाहीत . महापुरुषांच्या कार्याचे मूल्यमापन मात्र येणारा भावी काळच करेल.

संदर्भ सूची

१. Mahatma Gandhi, 2019 Quote: "Mahatma Gandhi, byname of Mohandas Karamchand Gandhi, (born October 2, 1869, Porbandar, India – died January 30, 1948, Delhi), Indian lawyer, politician
२. Rethinking Gandhi and Nonviolent Relationality: Global Perspectives, 2008 Quote: " marks Gandhi as a hybrid cosmopolitan figure who transformed anti-colonial nationalist politics in the twentieth-century in ways that neither indigenous nor westernized Indian nationalists could."
३. Pax Gandhiana: The Political Philosophy of Mahatma Gandhi, 2016 Quote: "Gandhi staked his reputation as an original political thinker on this specific issue.
४. [Burton Stein A History of India] Check |url= value (सहाय्य), 2010
५. McGregor, Ronald Stuart (1993). The Oxford Hindi-English Dictionary. Oxford University Press. p. 799. ISBN 978-0-19-864339-5. 31 August 2013 रोजी पाहिले.
६. Gandhi, Rajmohan (2006). Gandhi: The Man, His People, and the Empire. p. 172. ISBN 978-0-520-25570-8. ...Kasturba would accompany Gandhi on his departure from Cape Town for England in July 1914 en route to India. In different South African towns (Pretoria, Cape Town, Bloemfontein, Johannesburg, and the Natal cities of Durban and Verulam), the struggle's martyrs were honoured and the Gandhi's bade farewell. Addresses in Durban and Verulam referred to Gandhi as a 'Mahatma', 'great soul'. He was seen as a great soul because he had taken up the poor's

cause. The whites too said good things about Gandhi, who predicted a future for the Empire if it respected justice.

७. Khan, Yasmin (2007). The Great Partition: The Making of India and Pakistan. Yale University Press. p. 18. ISBN 978-0-300-12078-3. 1 September 2013 रोजी पाहिले.
८. Khan, Yasmin (2007). The Great Partition: The Making of India and Pakistan. Yale University Press. p. 1. ISBN 978-0-300-12078-3. 1 September 2013 रोजी पाहिले.
९. Brown (1991), p. 380: "Despite and indeed because of his sense of helplessness Delhi was to be the scene of what he called his greatest fast.